

Ο άνθρωπος ως ψυχοσωματική ενότητα. Μια μαρξιστική προσέγγιση της σχέσης εγκεφάλου και νου

*Ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἐξεύρας, πάσαν
Επιπορευόμενος ὁδόν, οἴτω βαθύ λόγον ἔχει
Ἡράκλειτος¹*

Η λέξη *anima* είναι ένα όνομα παγκόσμιο και πανάρχαιο που η ελληνική έκφρασή του ψυχή σημαίνει πνοή, ανάσα και η λατινική *anima* προέρχεται από τη λέξη άνεμος. Εξαρχής ζωτική και μεταβλητή, η ψυχή είναι διαθέσιμη προς εκείνη την αριστοτελική προσέγγιση που την ταυτίζει με τη ζωή και υποκρίπτει σ' αυτή: με τη ζωή του σώματος, κατά την αριστοτελική σημασία και νοσηματοδότηση, ή με τη ζωή που είναι φυλακισμένη μέσα στο σώμα, όπως επανειλημμένα αναφέρει ο Πλάτων.

Στον Πλάτωνα διασταυρώθηκαν δύο παραδόσεις, η φιλοσοφική, που θεωρεί την ψυχή ως έδρα του ορθού λόγου, και η ορφική, που θεωρεί ότι η ψυχή γεννήθηκε άσπιλη αλλά μέσα από καταχρήσεις εκπίπτει του μεγαλείου της, αναμειγνύεται με την ύλη και το κακό και δεσμεύεται με τις αλυσίδες της τρέλας².

Με βάση λοιπόν την αρχαία ελληνική παράδοση, η τρέλα θεωρούνταν πάθηση της ψυχής, του νου και αποτελούσε αντικείμενο με το οποίο ασχολούνταν οι φιλόσοφοι.

Η Ψυχιατρική, ως κλάδος της Ιατρικής που θεραπεύει τις αρρώστιες της ψυχής, γεννήθηκε πολύ αργά, το 18ο αιώνα. Η Ψυχολογία, ως κλάδος της επιστήμης που μελετά τις λειτουργίες της ψυχής, γεννήθηκε λίγο αργότερα. Μετά, ήρθε η Ψυχανάλυση, φιλοδοξώντας να αποκαλύψει με το λόγο τα μυστήρια της ψυχής, θαμμένα βαθιά, στο ασυνείδητο του ανθρώπου.

Έτσι, η ιστορία της Ψυχιατρικής, της Ψυχολογίας και της Ψυχανάλυσης σφραγίστηκε από την πρώτη στιγμή απ' αυτή τη διάκριση ψυχής-σώματος, που οδηγούσε στον απόλυτο χωρισμό της ψυχικής από τη σωματική νόσο, την απόλυτη αντιπαράθεση του εσωτερικού, ψυχικού κόσμου από τον αντικειμενικό, τον εξωτερικό κόσμο. Παραμένοντας όμως «εντός των τειχών» της ψυχής, τόσο η Ψυχιατρική όσο και η Ψυχολογία δεν μπορούσαν να ξεφύ-

¹ Η Κατερίνα Μάτσα είναι διδάκτωρ Ψυχιατρικής και υπεύθυνη της κοινότητας «18 άνω».

γουν από τους εγγενείς περιορισμούς που έθετε στην επιστημονική μελέτη του αντικειμένου τους αυτή η τεχνητή αντιπαράθεση σώματος-ψυχής. Γιατί, όπως τονίζει ο Karl Jaspers στη *Γενική Ψυχοπαθολογία* του, «η διάκριση ψυχής και σώματος μπορεί να είναι μια σαφής ιδέα, αλλά δεν αποδεικνύεται και παραμένει πάντα ανοιχτό το πρόβλημα του τι ονομάζουμε σώμα και τι ψυχή»³.

Η σχέση ψυχής-σώματος ήταν πάντα το επίμαχο φιλοσοφικό ζήτημα, γύρω από το οποίο αναπτύχθηκαν τα δύο γνωστά φιλοσοφικά ρεύματα, ο δυϊσμός και ο μονισμός.

Στην εποχή της νεωτερικότητας, το ρεύμα του δυϊσμού, που υποστήριζε την ύπαρξη ενός υλικού σώματος-μηχανής και μιας άυλης λογικής ψυχής, εκφράστηκε απ' τον Ντεκάρτ. Σ' αυτό αντιπαρατέθηκε το ρεύμα του μονισμού, με κύριο εκπρόσωπό του τον Σπινόζα, που θεωρούσε το σώμα και την ψυχή ως μια μονάδα, ως ενιαίο όλο, έκφραση της ίδιας Υπόστασης, της Φύσης. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Σπινόζα στην *Ηθική* του, «Ο νους και το σώμα είναι ένα και το σώμα είναι ένα και το αυτό πράγμα και άλλοτε το αντιλαμβανόμαστε μέσω των γνωρισμάτων της σκέψης, άλλοτε δε μέσω των γνωρισμάτων της προέκτασης»⁴.

Με βάση την καρτεσιανή λογική, υπάρχει ο εξωτερικός κόσμος των πραγμάτων και των σωμάτων και ο εσωτερικός κόσμος της γνώσης, της επιθυμίας, των αισθημάτων, του πνευματικού δηλαδή στοιχείου μέσα στον άνθρωπο.

Με βάση το μαρξισμό, ο εσωτερικός, ο ψυχικός κόσμος του ανθρώπου είναι η αντανάκλαση του εξωτερικού κόσμου, που τον συλλαμβάνει με τα αισθητήρια όργανά του και αναπαριστά στον εγκέφαλο, προσδίδοντάς του νόημα, αφού τον εντάξει στον κόσμο της κουλτούρας του. Η φύση σκέπτεται τον εαυτό της μέσα από τον άνθρωπο.

Απ' αυτή την άποψη, ο ψυχικός κόσμος του ανθρώπου είναι ο κόσμος της κουλτούρας, μέσα στην οποία οργανώνει τη ζωή και τη δράση του.

Για το μαρξισμό, που έχει ενσωματώσει διαλεκτικά τις θέσεις του Σπινόζα, το πρόβλημα ψυχής-σώματος, το περίφημο mind-body problem, «δεν είναι παρά το πρόβλημα του πώς γεννιέται η σκέψη από ένα εκτεινόμενο μέσα στο χώρο φυσικό σώμα»⁵.

Ο άνθρωπος δεν είναι ένα ον που ζει απλώς και μόνο στο χώρο. Ζει και μέσα στο χρόνο, είναι ένα υποκείμενο ιστορικής δράσης. Μέσα στην ατομική, σωματική δραστηριότητά του πραγματώνει τις καθολικές μορφές της ιστορικής ανάπτυξης των μέσων της ανθρωπίνης, αντικειμενικής δράσης. Και είναι γι' αυτό ακριβώς το λόγο που μπορεί να θέτει στόχους και ν' αναπτύσσει τη σκέψη και τον ψυχισμό του.

Στο άρθρο θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε αυτό το κρίσιμο ζήτημα της μετάβασης του βιολογικού στο ψυχικό, για ν' αποδείξουμε ότι ο άνθρωπος αποτελεί μια ψυχοσωματική ενότητα που καθορίζεται κοινωνικά και εξελίσσεται ιστορικά.

Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται σήμερα και από τις τελευταίες αλματώδεις κατακτήσεις των νευροεπιστημών, δηλαδή όλων εκείνων των επιστημονικών κλάδων που ασχολούνται με την Ανατομία, τη Φυσιολογία, τη Βιοχημεία και τη Μοριακή Βιολογία του νευρικού συστήματος, και ιδιαίτερα της σχέσης όλων αυτών με τη συμπεριφορά και τη μάθηση. Μεθοδολογικά εργαλεία, όπως η νευροαπεικόνιση ή η νευροψυχολογία και η νευροφυσιολογία, επιτρέπουν την άμεση προσπέλαση των λειτουργιών του ανθρώπινου εγκεφάλου εν ζωή ξεδιαλύνοντας μυστήρια της λειτουργίας, της σκέψης και των συναισθημάτων. Με βάση λοι-

πόν τα πορίσματα των νευροεπιστημών, «η διάσταση ανάμεσα στην ύλη και το πνεύμα, η οποία στοίχειωσε την επιστήμη από την Αναγέννηση μέχρι σήμερα, δείχνει να φθάνει στο τέλος της»⁶.

Εξακολουθούν, βέβαια, ν' ακούγονται ακόμα φωνές όπως αυτή του βρετανού νευροεπιστήμονα Sir John Eccles, που υποστηρίζουν ότι ο νους υπάρχει ανεξάρτητα από το σώμα. Στο βιβλίο *Το Εγώ και ο Εγκέφαλος*⁷, που συνέγραψε με το θετικιστή φιλόσοφο Karl Popper, προβάλλονται καθαρά δυϊστικές απόψεις και γίνεται αναφορά, μεταξύ των άλλων, στα «ψυχόνια», ως στοιχειώδη σωματίδια ψυχής. Τέτοιες θέσεις όμως δεν βρίσκουν πια μεγάλη απήχηση στο χώρο των νευροεπιστημών. Το περίφημο "mind-body problem" φαίνεται να βρίσκει τη λύση του, ενάντια σε κάθε τύπου αναγωγισμό ή μεταφυσική ερμηνεία. Μεγάλοι νευροεπιστήμονες, όπως ο Gerald Edelman⁸, ο Roger Penrose⁹, ο John Searle¹⁰, ο Δημήτρης Νανόπουλος και άλλοι, «ερευνούν τη λειτουργία του εγκεφάλου, με τη βοήθεια της μοριακής βιολογίας, της βιοχημείας, της βιοφυσικής, της επιστήμης των υπολογιστών και αποδεικνύουν ότι ο πνευματικός και ο υλικός κόσμος αποτελούν ο ένας τη συνέχεια του άλλου και ότι οι δομές του νου είναι βιολογικές, ενώ τα φαινόμενα μέσω των οποίων αυτός εμφανίζεται είναι ψυχολογικά»¹¹.

Οπωσδήποτε χρειάζεται να προσεγγίσει κανείς κριτικά τα πορίσματα των νευροεπιστημών, από τη σκοπιά του διαλεκτικού υλισμού, για να μπορέσει ν' αποφύγει την παγίδα του βιολογικού αναγωγισμού, που στην εποχή μας λυμνιάζεται τόσο το χώρο της Επιστήμης όσο και της Φιλοσοφίας.

Η συνείδηση και ο εγκέφαλος του ανθρώπου

Πώς γίνεται νευροφυσιολογικές διαδικασίες στον εγκέφαλο να έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία υποκειμενικών εμπειριών; Ποια η σχέση ανάμεσα στον εγκέφαλο και τη συνείδηση των ανθρώπων;

Με τον όρο «συνείδηση» οι νευροβιολόγοι σήμερα εννοούν την υποκειμενική αντίληψη της πληροφορίας, την αντίληψη του νου για τον εαυτό του και τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου. Η συνείδηση θεωρείται ως μια συνεχής διαδικασία, επιβεβαιώνοντας έτσι τη μαρξιστική θέση ότι η ανθρώπινη ύπαρξη βρίσκεται σ' ένα συνεχές γίγνεσθαι. «Η συνείδηση είναι μια συνεχής διαδικασία που ακολουθεί τον τρόπο με τον οποίο μεταβάλλονται κάθε στιγμή οι νευρωνικές διακλαδώσεις στον εγκέφαλο, καθώς μεταβάλλεται, αυτοοργανώνεται και προσαρμόζεται στα χαοτικά, θορυβώδη και ανοργάνωτα ενεργειακά σήματα που δέχεται από το περιβάλλον [...] Κάθε στιγμή που περνά γινόμαστε διαφορετικοί από την προηγούμενη», λέει ο Γ. Ζαρκαδάκης.

Η ανθρώπινη συνείδηση πρέπει να μελετηθεί σαν όλο και όχι εξετάζοντας ξεχωριστά τις λειτουργίες που περιλαμβάνει, την αντίληψη, τη μνήμη, τη γλώσσα, την προσοχή. Βέβαια, το φαινόμενο της συνείδησης χαρακτηρίζει τους πολύπλοκους ζωντανούς οργανισμούς που βρίσκονται ψηλά στην κλίμακα της εξέλιξης (δελφίνια, φάλαινες, ουραγοτάγκοι κ.λπ.). Όμως η ανθρώπινη συνείδηση διαθέτει *ιδιαίτερα* χαρακτηριστικά, δηλαδή έχει συνείδηση του εαυτού της, θέτει στόχους, αναζητά νοήματα. Τα ζώα δεν διαθέτουν συνείδηση

ση. Δεν μπορούν να κοιταχθούν στον καθρέφτη και να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους. Μέσα από την ανάπτυξη της συνείδησης και το ρόλο της γλώσσας εξασφαλίζεται η επιβίωση του ανθρώπινου είδους και η εξέλιξή του. Η ανθρώπινη συνείδηση είναι, κατά τους νευροεπιστήμονες, *συνείδηση ανώτερης τάξης*, που περιλαμβάνει την *αυτοσυνείδηση* και τη *γλώσσα*. «Η συνείδηση ανώτερης τάξης, που αναπτύσσεται πάντα στη βάση της πρωταρχικής συνείδησης», λέει ο John Searle¹², «προκύπτει όταν ζώα σαν τους ανθρώπους είναι ικανά όχι μόνο να αισθάνονται και να αντιλαμβάνονται, αλλά μπορούν παράλληλα να συμβολίζουν τη διάκριση εαυτού-μη εαυτού, δηλαδή να έχουν μια έννοια [concept] του εαυτού, και αυτό μπορεί να προκύψει μόνο διαμέσου της κοινωνικής αλληλεπίδρασης»¹³.

Για να υπάρξει συνείδηση, απαιτούνται κάποιες βασικές προϋποθέσεις, στις οποίες περιλαμβάνεται, ως όρος *sine qua non*, η ανάπτυξη του ανθρώπινου εγκεφάλου και των λειτουργιών του (της μνήμης, της μάθησης, της προσοχής, της γλώσσας κ.λπ.).

Ο ανθρώπινος εγκέφαλος δεν είναι μια μηχανή επεξεργασίας πληροφοριών, αλλά ένα εξαιρετικά πολύπλοκο, ανοιχτό σύστημα, μοναδικό για τον καθένα, διαρκώς μεταβαλλόμενο, καθώς αλληλεπιδρά με τον επίσης μεταβαλλόμενο κόσμο γύρω του. Αυτό το πολύπλοκο σύστημα είναι εξαιρετικά χασοτικό. Κάθε μεταβολή προκαλεί αστάθεια στις λειτουργίες του και δημιουργεί μια χασοτική κατάσταση, μέσα από την οποία προκύπτει κάθε στιγμή μια καινούρια τάξη. Στον εγκέφαλο των ανθρώπων υπάρχουν βασικά 2 είδη κυττάρων, οι νευρώνες, που στέλνουν και δέχονται νευρικά ερεθίσματα (100 δισεκατομμύρια νευρώνες διαφόρων τύπων), και η νευρογλοία, που δίνει στους νευρώνες τροφή, προστασία και δομική υποστήριξη. Οι νευρώνες επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω των νευρομυϊκών συνάψεων (υπάρχουν περισσότερα από 100 τρισεκατομμύρια συνάψεις), όπου δρουν οι νευρομεταβιβαστές. Σήμερα είναι γνωστά περισσότερα από 100 είδη νευρομεταβιβαστών, που δρουν στα διάφορα νευρωνικά κυκλώματα, ρυθμίζοντας πολύπλοκες νοητικές λειτουργίες και συμπεριφορές.

Οι συνάψεις χαρακτηρίζονται από «πλαστικότητα», δηλαδή οι νέες πληροφορίες που φθάνουν μέσα από νέες εμπειρίες προκαλούν μοριακές διεργασίες, οι οποίες αναπλάθουν τις συναπτικές διασυνδέσεις, δημιουργώντας νέες συνάψεις, καταργώντας παλιές και γενικά αλλάζοντας τη φυσιολογική δομή του εγκεφάλου, ώστε να μπορεί να επεξεργάζεται κάθε καινούρια εμπειρία. Αυτή η πλαστικότητα διατηρείται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, όπως αποδεικνύεται από τη σύγχρονη νευροεπιστήμη, καταρρίπτοντας παλιότερες θεωρίες περί της στατικής δομής του ενήλικου εγκεφάλου¹⁴.

Κάθε φορά που μαθαίνεις κάτι, ο εγκέφαλός σου αλλάζει, καθώς αλλάζουν πολλές συνδέσεις μεταξύ των νευρικών κυττάρων. Η εμπειρία μπορεί να τροποποιήσει το νευρικό σύστημα, με αποτέλεσμα οι οργανισμοί να μαθαίνουν και να θυμούνται. Όπως επιβεβαιώνεται σήμερα, μέσα από τη χρήση των νέων απεικονιστικών μεθόδων του εγκεφάλου (Positron Emission Tomography), οι διάφορες περιοχές του εγκεφάλου συνεργάζονται ως ένα λειτουργικό σύστημα για να αναπτυχθούν οι ανώτερες ψυχικές λειτουργίες. Με τα σημερινά επιστημονικά δεδομένα δεν μπορούμε πια να αναφερόμαστε όπως παλιά σε συγκεκριμένες εντοπίσεις στον εγκέφαλο που αποτελούν και την έδρα των διαφόρων λειτουργιών. Για παράδειγμα, η μνήμη συντίθεται από πολλαπλά συστήματα που έχουν διαφορετική λογική και νευροανατομία και όπου συμμετέχουν οι περιοχές του ιππόκαμπου, της αμυγδαλής,

των βασικών γαγγλίων, των μετωπιαίων λοβών. Το ίδιο και με τη γλώσσα, που αποτελεί και το κλειδί της ανθρώπινης συνείδησης. Με βάση τις μελέτες των Antonio και Hanna Damasio¹⁵, έχει βρεθεί ότι δεν είναι ένα το κέντρο του λόγου, όπως θεωρούσαμε παλιά, στο αριστερό ημισφαίριο για τους δεξιόχειρες, αλλά τρία σύνολα δομών που αλληλοσυνδέονται και αλληλεπιδρούν για να έχει ο εγκέφαλος την ικανότητα να επεξεργάζεται τη γλώσσα. Το ίδιο και για τη μνήμη, που η λειτουργία της δεν έχει την έδρα της μόνο σε μια συγκεκριμένη περιοχή, τον ιππόκαμπο, όπως πιστεύαμε μέχρι σήμερα, αλλά βρίσκεται διάχυτη σε ολόκληρο τον εγκέφαλο, σε φλοιώδη και υποφλοιώδη δίκτυα νευρώνων.

«Η νευροδυναμική του χρόνου, όπως αυτή μελετάται αναγωγιστικά, μέσω της λειτουργίας της μνήμης, φαίνεται να αποτελεί ένα πολύπλοκο, μη γραμμικό, “χαοτικό” σύστημα, το οποίο αποτελεί με τη σειρά του μέρος ενός μη γραμμικού ασταθούς εγκεφάλου»¹⁶.

Με τον εγκέφαλο του ανθρώπου, λέει ο Teillard de Chardin, εμφανίζεται ένα τρίτο άπειρο, το άπειρο της πολυπλοκότητας, που είναι τόσο πραγματικό όσο το απειροελάχιστο ή το απειρομέγιστο. Πρόκειται για ένα σύστημα που διαρκώς αυτοοργανώνεται, μαθαίνοντας ν' αναγνωρίζει, να σκέπτεται και να αντιδρά. Αυτό που κάνει τον εγκέφαλό μας να διαφέρει ριζικά ακόμα κι απ' τον πιο τέλειο ηλεκτρονικό υπολογιστή είναι ότι διαθέτει συναισθήματα και λογική και ταυτόχρονα ότι αποδίδει νόημα στα πράγματα.

Εγκέφαλος και νους ως ενιαίο σύστημα

«Οποιαδήποτε γλώσσα προγραμματισμού, όσο τέλεια κι αν είναι ως προς το συντακτικό της, όσο κοντά κι αν είναι στον τρόπο που χρησιμοποιούμε τη φυσική μας γλώσσα, δεν θα μπορέσει να μεταδώσει το νόημα των λέξεων ή των φράσεων»¹⁷. Αλλά αυτό το νόημα το δίνει ο άνθρωπος στον κόσμο δρώντας μέσα σ' αυτόν, μέσα από την αισθητηριακή επαφή μαζί του, μέσα από το σώμα. Το σώμα μάς εισάγει στον κόσμο, αυτό ανοίγεται στον κόσμο, αυτό βιώνει το πάθος του, παθαίνει μέσα σ' αυτόν. Συλλαμβάνοντας αισθητηριακά τον κόσμο, προσδίδουμε νόημα σ' αυτόν. Το σώμα γνωρίζει τον εαυτό του ως ένα σύνολο δυνατοτήτων, το πρώτο νόημα των πραγμάτων του κόσμου γεννιέται ταυτόχρονα με την επιβεβαίωση των δυνατοτήτων του σώματος.

Μπορούμε να πούμε, χρησιμοποιώντας τη γλώσσα της Νευροβιολογίας, ότι ο άνθρωπος δημιουργεί τον κόσμο και τον εαυτό του προσδίδοντάς του νόημα. Έτσι, οι «ερμηνείες που αφορούν το νόημα πρέπει να θεωρούνται εξίσου αιτιολογικές και μέρος της επιστήμης όσο και οι ερμηνείες που αφορούν φυσικές ή χημικές βλάβες», λέει ο ψυχίατρος Derek Bolton¹⁸. Οι εγκεφαλικές λειτουργίες αποκτούν νοητικές ιδιότητες και γίνονται νοητικές λειτουργίες μέσα από τις συνέργειες των ανθρώπινων εγκεφάλων και την πρόσβαση στα νοήματα¹⁹. Μέσα από εξαιρετικά πολύπλοκες διαδικασίες, τόσο σε επίπεδο νευρωνικών δικτύων στον εγκέφαλο όσο και σε επίπεδο κοινωνικών δικτύων συνέργειας και αλληλεπίδρασης με καθοριστικό το ρόλο της γλώσσας, συγκροτείται ο ανθρώπινος νους (mind). Με τον όρο νους αναφερόμαστε στις ανώτερες γνωσιακές διαδικασίες (cognitive processes), όπως η αντίληψη, η συγκίνηση, η ρύθμιση της συμπεριφοράς κ.λπ. *Εγκέφαλος και νους αποτελούν ένα ενιαίο σύστημα, όπου ο ένας μεταβαίνει στον άλλο, μέσα από πολύπλοκες*

διαμεσολαβήσεις. Ανάμεσά τους δεν υπάρχει σχέση αιτίου και αιτιατού και δεν μπορεί να αναχθεί ο ένας στον άλλο.

Έτσι, η ανθρώπινη συνείδηση δεν ανάγεται σε μια βιολογική διαδικασία σαν την πέψη ή τη φωτοσύνθεση, όπως ισχυρίζονται οι κάθε είδους αναγωγιστές, που ανάγουν όλα τα φαινόμενα σε φυσικά, βιολογικά. Ούτε είναι μια υπόθεση που αφορά απλώς και μόνο τη λειτουργική οργάνωση της δομής του εγκεφάλου, όπως ισχυρίζονται οι λειτουργιστές. Οι τελευταίοι συγκρίνουν τη λειτουργία του εγκεφάλου με αυτή του ηλεκτρονικού υπολογιστή (computer). Εκείνο που μετρά, όπως ισχυρίζονται, είναι οι αιτιακές σχέσεις ανάμεσα στα μέρη του συστήματος και όχι από τι είναι φτιαγμένο. Ο εγκέφαλος είναι το computer και ο νους το πρόγραμμά του. Ο λειτουργισμός αποτελεί την πιο πλατιά διαδεδομένη φιλοσοφική θεωρία της σχέσης εγκεφάλου-νου (brain-mind). Οι φιλόσοφοι που κινούνται στο ευρύτερο ρεύμα του λειτουργισμού αντιμετωπίζουν το ζήτημα της συνείδησης με διαφορετικό τρόπο ο καθένας. Ο Thomas Nagel παραδέχεται ότι πρόκειται για ένα μη-αναγώγιμο φαινόμενο, ενώ ο Daniel Dennett²⁰, φιλόσοφος απ' το πανεπιστήμιο Tufts, θεωρεί τη συνείδηση σαν ένα επιφαινόμενο. Η συνείδηση είναι σαν τη φήμη, λέει. Πότε έχεις φήμη; Όταν σε ξέρουν 10 άνθρωποι, 100 ή 1000; Ο D. Denett αρνείται την ύπαρξη συνειδητών εσωτερικών πνευματικών καταστάσεων και γι' αυτό, όπως υποστηρίζουν οι πολέμιοι της θέσης του, δεν είναι σε θέση να κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε ανθρώπινα όντα και ασυνείδητα ζώμπι, που συμπεριφέρονται ακριβώς σαν να είναι ανθρώπινα όντα, χωρίς όμως να μπορούν να βιώσουν τις ανθρώπινες καταστάσεις.

Όμως η ανθρώπινη συνείδηση και η υποκειμενική εμπειρία δεν αποτελούν απλώς και μόνο λειτουργικές διαδικασίες του ανθρώπινου εγκεφάλου. Όπως χαρακτηριστικά αναλύουν οι επιστήμονες Maturana και Varela, «η εμφάνιση του λόγου και ολόκληρου του κοινωνικού πλαισίου του γεννά το ανεπανάληπτο (όσο γνωρίζουμε) φαινόμενο της νόησης και της αυτοσυνειδησίας, ως της πιο μύχιας εμπειρίας του ανθρώπινου είδους. Χωρίς την ιστορική ανάπτυξη των κατάλληλων αλληλεπιδράσεων είναι αδύνατη η είσοδος σε αυτό το ανθρώπινο πεδίο. Η νόηση δεν είναι ένα πράγμα που βρίσκεται μέσα στο κρανίο μου, δεν είναι ένα υγρό που το παράγει ο εγκέφαλός μου, αλλά ένα φαινόμενο του ομιλιακού μου είναι μέσα σ' ένα δίκτυο κοινωνικής και δομικής σύζευξης. Η συνείδηση και η νόηση ανήκουν στο πεδίο της κοινωνικής σύζευξης»²¹.

Κοινωνική αλληλεπίδραση

Το μεθοδολογικό σφάλμα των σύγχρονων νευροεπιστημόνων βρίσκεται στο ότι προσεγγίζουν το άτομο αποσπασμένο από τη σχέση κοινωνικής αλληλεπίδρασης στην οποία βρίσκεται από τη στιγμή που έρχεται στον κόσμο. Γιατί ο άνθρωπος γεννιέται ως κοινωνικό ον. Γεννιέται σ' ένα περιβάλλον «ανθρωποποιημένο», σ' ένα χώρο και ένα χρόνο όπου αποτυπώνεται ο πολιτισμός, η ιδεολογία, οι κανόνες συμπεριφοράς της συγκεκριμένης κοινωνίας. Μέσα σ' αυτό το περιβάλλον διαμορφώνονται πρακτικές επικοινωνίας, στα πλαίσια μιας δι'υποκειμενικής σχέσης. Η ανάπτυξη των ψυχικών λειτουργιών δεν είναι παρά αυτή η κίνηση από το δι'υποκειμενικό στο ενδο'υποκειμενικό, από το κοινωνικό στο ατο-

μικό. Η κοινωνική διάσταση δεν μορφοποιεί απλώς την ψυχική ζωή των ανθρώπων, αλλά τη συνιστά, αποτελεί συστατικό της στοιχείο. Η δραστηριότητα του ανθρώπου στα πλαίσια της ομάδας του, όπως ανέλυσε ο μεγάλος σοβιετικός ψυχολόγος Λεόντιεφ, αποτελεί το θεμέλιο ολόκληρης της ψυχικής ζωής του²².

Η ανάπτυξη της γνώσης που αποκτά ο άνθρωπος έχει, φυσικά, την πηγή της στο εξωτερικό περιβάλλον, έχει ως αφετηρία της την υποκειμενική αντίληψη του κόσμου, τις πληροφορίες που παίρνει καθώς έρχεται σ' επαφή μαζί του. Όμως, η βάση της, η πηγή της, δεν είναι αυτές οι πληροφορίες, αλλά η πρακτική διαδικασία της αλληλεπίδρασής του με τον άλλο. Γιατί οι πληροφορίες από μόνες τους δεν έχουν άμεση πρόσβαση στις συμβολικές του λειτουργίες και το ψυχολογικό νόημα. Χρειάζονται *διαμεσοποίηση*. Αυτή η διαμεσοποίηση, όπως αναλύει ο Michel Deleau²³, γίνεται μέσα στο ίδιο το προτσές της επικοινωνίας, μέσα σ' ένα συγκεκριμένο πάντα και προσδιορισμένο πλαίσιο, κοινωνικό, πολιτιστικό, ιδεολογικό, που εισάγει μέσα στο προτσές της αλληλεπίδρασης με τον άλλο μια ειδική οργάνωση δι' υποκειμενικής αρχής, όπου η επικοινωνία τίθεται ως σκοπός. Οι σχέσεις, λοιπόν, του παιδιού με τους «σημαντικούς άλλους» στο περιβάλλον του, έτσι όπως αυτές οι σχέσεις εγγράφονται στον ψυχισμό του, διαμορφώνουν και τους όρους συμμετοχής του στη διαδικασία κατάκτησης της γνώσης σε διαρκώς υψηλότερο επίπεδο.

Η στάση των ανθρώπων του περιβάλλοντος ενός παιδιού, η αντίδρασή τους στις πράξεις του, διαμεσολαβεί την πρόσβαση, ακριβέστερα τη διείσδυση, του παιδιού στην πνευματική ζωή τους. Αυτή η αντίδραση δίνει σ' αυτές τις πράξεις νόημα και αξία και τις προσαρμόζει στο στόχο τους. Μέσα από αυτή την αντίδραση πραγματοποιείται η διαδικασία της εσωτερίκευσης και μεταβιβάζονται στο παιδί οι κανόνες της κοινωνίας και του πολιτισμού.

Τα «ψυχολογικά εργαλεία»

Αυτό που ονομάζουν ψυχή, αυτό που εμείς λέμε συνείδηση, λέει ο Vygotsky²⁴, παράγεται από την κοινωνία, διαμορφώνεται κάτω απ' την επιρροή της, με τη διαμεσολάβηση των εργαλείων, φυσικών και ψυχολογικών, και των κανόνων συμπεριφοράς. Το φυσικό περιβάλλον της ανθρώπινης συνείδησης, ως ενιαίου όλου, που συντίθεται από σκέψεις και συναισθήματα, είναι η *κοιλούρα* και η *κοινωνική εμπειρία*. Η ανθρώπινη συνείδηση ως διαδικασία, ανώτερη μορφή αντανάκλασης της υλικής πραγματικότητας στον ίδιο τον εαυτό της, αποτελεί ένα ενιαίο όλο που περιλαμβάνει και τη σκέψη και το συναίσθημα, μια ενότητα νοήματος και αίσθησης (a unit of meaning and sense). Ο κύριος λοιπόν διαμεσολαβητής της συνείδησης είναι οι *συμβολικές λειτουργίες*.

Σύμφωνα με τον Wallon²⁵, η συμβολική λειτουργία σηματοδοτεί την απόλυτη εξειδίκευση των ανώτερων ψυχικών λειτουργιών. Τα σύμβολα, τα σημεία στα οποία αντικειμενοποιείται μέσα στην Ιστορία η κοινωνική πράξη και οργανώνεται ο ανθρώπινος πολιτισμός, διαμεσολαβούν την κοινωνική ζωή των ανθρώπων στην ψυχική τους ζωή. Γιατί ο άνθρωπος δεν δημιούργησε μόνο τα *εργαλεία* και τα τεχνικά μέσα για να υποτάξει τις δυνάμεις της φύσης, αλλάζοντας τον κόσμο και τον εαυτό του μέσα σ' αυτόν. Δημιούργησε και τα

ψυχολογικά εργαλεία, με τη βοήθεια των οποίων αναπτύσσονται οι ψυχικές του λειτουργίες και ρυθμίζεται ολόκληρη η ψυχική του δραστηριότητα.

Σύμφωνα με τον Vygotsky, «μπορούν να χρησιμεύσουν ως παραδείγματα ψυχολογικών εργαλείων και των περίπλοκων συστημάτων τους: η γλώσσα, τα διάφορα συστήματα μέτρησης, οι τεχνικές απομνημόνευσης, τα συστήματα αλγεβρικών συμβόλων, τα έργα τέχνης, η γραφή, τα σχήματα, τα διαγράμματα, οι χάρτες και τα μηχανικά σχέδια, τα κάθε είδους συμβατικά σήματα κ.λπ.»²⁶.

Πρόκειται για ιστορικοκοινωνικές πραγματικότητες στις οποίες ενσωματώνεται όλη η κληρονομιά του ανθρώπινου πολιτισμού. Το παιδί τις κατακτά, τις κάνει δικές του μέσα σε όρους αλληλεπίδρασης, τις εσωτερικεύει μέσα από τη γλωσσική και πρακτική επικοινωνία, μέσα από τις σχέσεις του με τους γονείς και τα άλλα πρόσωπα του κοινωνικού του περιγύρου και τις ιδιοποιείται ως κατηγορίες. Έτσι οι κοινωνικές και ιστορικές κατακτήσεις περνούν στις γνωστικές δομές του υποκειμένου.

Με τη βοήθεια των ψυχολογικών εργαλείων, ο άνθρωπος αποκτά πρόσβαση στο συμβολικό, αντιπαραθέτοντας το προσωπικό νόημα που δίνει σε κάθε έννοια, σε κάθε πράξη και συμπεριφορά του στην κοινωνική σημασία που αυτή αποκτά μέσα στο συγκεκριμένο πολιτιστικό πλαίσιο. Απ' αυτή την άποψη, το συμβολικό συνιστά ένα δυναμικό πεδίο δυνατοτήτων, που αντλεί τη δύναμη και τη ζωντάνια του από το σύνολο των κοινωνικών αντιφάσεων, τις οποίες ενσωματώνει.

Το ανόργανο σώμα του ανθρώπου

Δεν υπάρχει καμιά πιθανότητα να ξεπεράσουμε το δυϊσμό σώματος-ψυχής όσο παραμένουμε αγκυροβολημένοι στην άποψη που θεωρεί τον άνθρωπο «έλλογο ζώο», λέει ο Arnold Gehlen²⁷. Ο Πλάτων, ο Θωμάς ο Ακινάτης και ο Καντ είχαν καταλάβει ότι δεν υπάρχει καμιά γραμμική συνέχεια μεταξύ ανθρώπου και ζώου, γιατί το ζώο διαθέτει ένα οπλοστάσιο από ένστικτα κατάλληλα για το περιβάλλον του, ενώ ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από μια ένδεια ενστίκτων, που δεν τον καθιστά κατάλληλο για κανένα προκαθορισμένο περιβάλλον. Και είναι αυτή ακριβώς η έλλειψη που τον υποχρέωσε να δημιουργήσει το εργαλείο και την τεχνική του, ν' αναπτύξει την τεχνολογία του για να μπορέσει να επιβιώσει, τροποποιώντας ο ίδιος το περιβάλλον του. Η μετάβαση από το ζώο στον άνθρωπο πραγματοποιείται μέσα από ένα άλμα στην εξέλιξη, μια διακοπή της συνέχειας, μια ποιοτική αλλαγή, που γίνεται δυνατή χάρη στη δημιουργία του εργαλείου, την ανάπτυξη της τεχνολογίας και τη δημιουργία του ανθρώπινου πολιτισμού. Η επιβίωση, λοιπόν, του ανθρώπου δεν γίνεται δυνατή χάρη στη βιολογική φύση του, αλλά χάρη στη «δεύτερη» φύση του, την τεχνολογία και την κουλτούρα που αναπτύσσει οργανώνοντας την κοινωνία του. Πραγματώνοντας τις δυνατότητές του για να μπορέσει να προσαρμοσθεί στο συγκεκριμένο, κάθε φορά, περιβάλλον, κατακτά τον κόσμο, γίνεται κύριος του κόσμου και του εαυτού του μέσα σ' αυτόν. Γι αυτό είναι τεχνητή η διάκριση ανάμεσα στον εξωτερικό και τον εσωτερικό κόσμο. Το εσωτερικό δεν είναι παρά η αντανάκλαση του εξωτερικού. Κατασκευάζοντας έναν κόσμο ο άνθρωπος κατασκευάζει τον εαυτό του. «Η ανθρώπινη ψυχολογία και η

βάση για την ποιοτική αλλαγή από την ψυχολογία των ζώων στους ανθρώπους σημαδεύονται απαραίτητα από την εσωτερικοποίηση των κοινωνικά ριζωμένων και ιστορικά ανεπτυγμένων δραστηριοτήτων»²⁸.

Ο άνθρωπος έμαθε να σκέπτεται στο μέτρο που έμαθε να μετασχηματίζει με την εργασία του τον κόσμο και τον εαυτό του, μέσα από μια σχέση αλληλεπίδρασης με τους συνανθρώπους του, στο μέτρο που οικοδόμησε το αντικειμενικό σώμα του πολιτισμού, το «άνοργανο σώμα του». Και, όπως λέει χαρακτηριστικά ο μεγάλος φιλόσοφος του 20ού αιώνα Έβραλντ Ιλιένκοφ, «αν, λοιπόν, θέλει κανείς να κατασκευάσει το υλικό μοντέλο του σκεπτόμενου σώματος, πρέπει να κατασκευάσει το μοντέλο ολόκληρου του ανθρώπινου πολιτισμού, το μοντέλο του ανόργανου σώματος του ανθρώπου»²⁹.

Ο ανθρώπινος εγκέφαλος μαθαίνει να σκέπτεται στο βαθμό που μετατρέπεται σε όργανο αυτού ακριβώς του ανόργανου σώματος, καθώς μπαίνει, μόλις γεννιέται, σ' ένα περιβάλλον συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων, που λειτουργεί με βάση τους νόμους της κουλτούρας του. Το «άνοργανο σώμα», κατά τον Ιλιένκοφ, ανάγεται στο σύνολο του ανθρώπινου πολιτισμού, στην πορεία της εξέλιξής του μέχρι σήμερα.

Μετάβαση – Διαμεσοποίηση

«Ο εσωτερικός ψυχικός κόσμος λοιπόν είναι ο κόσμος της κουλτούρας μέσα στην οποία ζω και δρω. Είναι η πραγματική ύπαρξη της φύσης αφομοιωμένη από τον άνθρωπο, κάθε λεπτομέρεια της οποίας έχει γι' αυτόν τη σημασία αυτού που αναπαριστά αντικειμενικά», λέει ο Michailov³⁰.

Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι η μετάβαση από το κοινωνικό περιβάλλον στο βιολογικό οργανισμό διαμεσοποιείται από τα «συστήματα των συμβόλων και των σημείων» (H. Wallon) ή τα «ψυχολογικά εργαλεία» (L. Vygotsky), προκαλώντας ποιοτικές αλλαγές στις εγκεφαλικές λειτουργίες και μετασχηματίζοντας τα βιολογικά προτσές σε ψυχικές λειτουργίες. Οι συμβολικές λειτουργίες παίζουν λοιπόν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του εσωτερικού ψυχικού κόσμου του ανθρώπου και, κατά συνέπεια, της στάσης του στον κόσμο. Έχουν όμως τη σχετική αυτονομία τους σε σχέση με τις συμπεριφορές. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Λέων Τρότσκι, ο ψυχισμός δεν θα μπορούσε ούτε καν να σχηματισθεί εάν δεν έπαιζε με αυτονομία, δηλαδή μέσα σε ορισμένα όρια, έναν αυτοτελή ρόλο στη ζωή του ατόμου και του είδους³¹.

Η μετάβαση είναι μεταβολή της ουσίας, ταυτόσημη με το γίγνεσθαι. Είναι, όπως αναλύει ο Σ. Μιχαήλ, «το τελευταίο τούτο είδος της μεταβολής, η ενιαία αντιφατική διαδικασία γενέσεως και φθοράς, όπου μετατρέπεται στο αντίθετό του το ίδιο το ουσιαδές υπόστρωμα»³².

Η μετάβαση είναι μια αντιφατική διαδικασία. Δεν είναι μετακίνηση από κάπου προς κάπου αλλού, με τη διαμεσολάβηση κάποιου παράγοντα με ρόλο επιταχυντικό ή επιβραδυντικό.

Σε κάθε μετάβαση, ο ρόλος του διαμεσολαβητή είναι κρίσιμος, γιατί προκαλεί ποσοτικές και ποιοτικές αλλαγές, ρήξεις, ποιοτικά άλματα.

Η μετάβαση από το αντικειμενικό στο υποκειμενικό διέπεται από τη διαλεκτική της αφηρικότητας, όπως μας δίδαξε ο Μαρξ, στήνοντας τον Hegel υλιστικά στα πόδια του³³.

Ο εξωτερικός υλικός κόσμος αντανακλάται στη συνείδηση και παίρνει τη μορφή της εικόνας, της παράστασης. Αυτή αποτελεί την πρώτη άρνηση, που πρέπει να περάσει στη δεύτερη άρνηση, την άρνηση της άρνησης, για να δώσει στην παράσταση το αληθινό της περιεχόμενο, ενσωματώνοντας την κοινωνική διάσταση στο προσωπικό νόημα. Η μετάβαση στην άρνηση της άρνησης γίνεται με τη βοήθεια των συμβόλων, των σημείων, των ψυχολογικών εργαλείων. Η διαλεκτική της αφηρικότητας, λοιπόν, ανάγεται στη διαλεκτική μορφής και περιεχομένου, όπου οι αντίθετοι πόλοι της αντίφασης μορφής-περιεχομένου αλληλομεταμορφώνονται. Υπάρχει μια βιολογική υποκειμενικότητα, λέει ο Galimberti³⁴, που προηγείται της ψυχικής και της συνειδητής. Κάθε οργανισμός έχει το δικό του σύνολο δυνατοτήτων, τη δική του δημιουργικότητα, με βάση την οποία κάνει το δικό του άνοιγμα στον κόσμο και υπονομεύει τα πάθη του. Μόνο μ' αυτή την έννοια μπορούμε να μιλάμε για ψυχοσωματική ενότητα του ανθρώπου.

Με τον όρο ψυχοσωματική ενότητα εννοούμε μια διαλεκτική σχέση, μια σχέση μετάβασης του αντικειμενικού στο υποκειμενικό και του υποκειμενικού στο αντικειμενικό, και όχι μια απλή συνύπαρξη. Ο όρος έχει πολύ ευρύτερη έννοια από αυτή που της δίνει η επίσημη Ψυχιατρική, η οποία χαρακτηρίζει ως ψυχοσωματική τη νόσο εκείνη που έχει σωματική έκφραση και προκαλείται από ψυχολογικούς παράγοντες. Το DSM IV αναφέρεται σε ψυχολογικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη σωματική κατάσταση (ρευματοειδής, αρθρίτις, έλκος, ημικρανία, κολίτις, άσθμα).

Η ψυχική ζωή των ανθρώπων έχει τη δική της ανεξάρτητη υπόσταση, τόσο αληθινή όσο και ο εγκέφαλος. Αν τα ψυχικά συμβάντα δεν ανήκουν στα δεδομένα (data) της επιστήμης, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορούμε να τα μελετήσουμε επιστημονικά, λέει ο J. Searle³⁵. Με βάση τις θεωρίες των Davidson³⁶ και Dennett³⁷, όπως εύστοχα αναλύει η B. Hannan³⁸, η επιστημονική αντικειμενικότητα απαιτεί πάντα την ύπαρξη ενός «τρίτου προσώπου», που μπορεί να κάνει την επιστημονική επαλήθευση. Επομένως, η επιστήμη δεν είναι σε θέση να διερευνά την υποκειμενικότητα. Η ψυχική κατάσταση είναι μια υποκειμενική κατάσταση που δεν μπορούμε να τη βιώσουμε απέξω, ως τρίτο πρόσωπο, και γι' αυτό δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο της επιστήμης. Η ψυχική κατάσταση βιώνεται πάντα σε πρώτο πρόσωπο³⁹. Η υποκειμενικότητα δεν αποτελεί μια κατάσταση κάποιου τρίτου προσώπου, που μας παρατηρεί απέξω.

Όμως, οι ψυχικές καταστάσεις πάντα, κατ' ουσίαν υποκειμενικές, γίνονται μ' αυτό το χαρακτήρα αντικείμενο της επιστήμης της Ψυχολογίας και της Ψυχιατρικής. Γιατί, όπως λέει ο John Searle, «εάν επιστήμη είναι το όνομα που δίνουμε στη συλλογή των αντικειμενικών και συστηματικών αληθειών που μπορούμε να εκφέρουμε για τον κόσμο, τότε η ύπαρξη της υποκειμενικότητας είναι ένα αντικειμενικό επιστημονικό γεγονός σαν οποιοδήποτε άλλο και η Ψυχολογία, ως η επιστήμη που έχει ως αντικείμενό της το αίνιγμα της υποκειμενικότητας, μπορεί να εκφέρει το δικό της επιστημονικό λόγο»⁴⁰.

Η ανθρώπινη φύση

Η ανθρώπινη φύση δεν ανάγεται απλώς και μόνο στο σύνολο των χαρακτηριστικών και των ιδιοτήτων του ανθρώπου, ούτε ταυτίζεται με το σύνολο του γονιδιακού υλικού του, μολονότι το εμπεριέχει ως ένα στοιχείο της που, μαζί με όλα όσα την απαρτίζουν, υπόκεινται σε αλλαγές, οι οποίες πραγματοποιούνται «σε πολλά επίπεδα», καθώς αλλάζουν μέσα στην πορεία της Ιστορίας οι υλικοί όροι της ζωής του.

Η ανθρώπινη φύση είναι η διαλεκτική ενότητα του φυσικού και του κοινωνικού, του βιολογικού και του ειδικά ανθρώπινου, του ειδολογικού, του ψυχικού και του σωματικού. Η ανθρώπινη φύση, λέει ο Μπιτσάκης⁴¹, είναι ιστορικά διαμορφωμένη, αποκαλύπτει και πραγματώνει τις δυνατότητές της μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες. Ο άνθρωπος ως υποκείμενο της ιστορικής δράσης είναι ο δημιουργός της ιστορίας. Μέσα στη συλλογική πρακτική και θεωρητική δραστηριότητά του, ο άνθρωπος, με τη βοήθεια των φυσικών και ψυχολογικών εργαλείων, της τεχνολογίας, της επιστήμης και της κουλτούρας, επιχειρεί να πραγματώσει τις κρυμμένες μέσα του δυνατότητες και να ικανοποιήσει τις ανάγκες του, τις βιολογικές αλλά και τις ειδικά ανθρώπινες, που πηγάζουν από την ολόκληρη των κοινωνικών σχέσεων. Αυτές οι κοινωνικές ανάγκες εμφανίζονται κατά την πορεία της κοινής και ειδικής δραστηριότητας των ατόμων, που δημιουργούν το υλικό σώμα της ανθρώπινης κουλτούρας. Ο άνθρωπος είναι το μόνο ζωντανό πλάσμα που χαρακτηρίζεται από την ανάγκη να θέτει διαρκώς νέα ερωτήματα, σε επίπεδο ατομικό αλλά και κοινωνικό, και να λύνει προβλήματα δίνοντας απαντήσεις μέσα απ' τις οποίες δημιουργούνται νέα προβλήματα, απαιτώντας τη διαρκή ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας. Είναι το μόνο πλάσμα που θέτει στόχους και οργανώνει τη δραστηριότητά του, σε επίπεδο συλλογικό και ατομικό, για να τους κατακτήσει. Σ' αυτή τη βάση ο άνθρωπος συνδέεται με το Σύμπαν.

Οι ειδικά ανθρώπινες ανάγκες πηγάζουν από αυτή την καθαρά κοινωνική φύση του.

Ο Μαξ, όπως αναλύει ο Β. Ολλμαν, κάνει το διαχωρισμό σε *φυσικό άνθρωπο* (natural man) και *ειδολογικό άνθρωπο* (species man). Ο ειδολογικός άνθρωπος κατέχει μοναδικές ποιότητες. Έχει αυτοσυνείδηση, θέτει και επιδιώκει στόχους, αναπτύσσει συλλογικές δραστηριότητες για την κατάκτηση κοινών στόχων⁴².

«Οι βασικές ειδολογικές ιδιότητες του ανθρώπου είναι: εργασία (δημιουργικότητα / πραγματοποίηση), νοημοσύνη (διανοητικότητα - συνείδηση), κοινωνικότητα, καθολικότητα και ελευθερία. Αυτές οι ιδιότητες χαρακτηρίζουν και ξεχωρίζουν τον άνθρωπο από τα ζώα και τον παρακολουθούν σε όλη τη μέχρι τώρα ιστορική του σταδιοδρομία. Αναπτύσσοντας αυτές τις ιδιότητές του ο άνθρωπος ανέπτυξε κι άλλες κατ' εξοχήν ανθρώπινες ιδιότητες, όπως είναι η ηθική που του επέτρεψε να εξελιχθεί σε "πολιτισμικό ον". Αυτή η εξέλιξη είχε ως αποτέλεσμα το περιεχόμενο του κόσμου που ο ίδιος έχει δημιουργήσει στην πορεία της ανάπτυξης του πολιτισμού», όπως αναλύει ο Θ. Βακαλιός⁴³.

Ο άνθρωπος ως ειδολογική ύπαρξη, λοιπόν, προσδιορίζεται τόσο από τη «φυσική φύση» του όσο και από την «κοινωνική φύση» του, με κυρίαρχη τη δεύτερη⁴⁴. Η ανθρώπινη φύση είναι αυτή ακριβώς η διαλεκτική ενότητα του φυσικού και του κοινωνικού, του βιολογικού και του ψυχικού, του ψυχοσωματικού στην ανώτερη βαθμίδα της εξέλιξής του,

που αναδεικνύει τα ειδολογικά χαρακτηριστικά του, την ελευθερία, την κοινωνικότητα, τη δημιουργικότητα, την καθολικότητα.

Σημειώσεις

1. Ηράκλειτος, απόσπασμα 45, εκδ. Πλέθρον, σε μετάφραση Σ. Διαμαντή - Π. Γκέκα: «Τα πέρατα της ψυχής δεν θα βρεις προχωρώντας, όσο μακριά κι αν σε φέρει ο δρόμος σου, τόσο βαθύ λόγο περιέχει».
2. Umberto Galimberti, *Τοπία Ψυχής*, Αθήνα 2001: Ιταμός.
3. Karl Jaspers, *Γενική Ψυχοπαθολογία*.
4. Σπινόζα, *Ηθική*, Μέρος 2, Πρόταση 21, σχόλιο σε Roger Scruton, *Σπινόζα*, Αθήνα 2002: Ενάλιος.
5. E. T. Michailov, *The riddle of the self*, Moscow 1980: Progress Publishers.
6. Γ. Ζαχαράδης, *Το μυστήριο του Νου - Πώς ο εγκέφαλος εγείρει τη συνείδηση*, Αθήνα 2001: Ελληνικά Γράμματα, σ. 24.
7. K. R. Popper, J. Eccles, *The Self and the Brain: An argument for interactionism*, Berlin 1997: Springer.
8. Gerald M. Edelman and Giulio Tononi, *A universe of consciousness*, 2000: Basic Books.
9. R. Penrose, *The larger, the small and the human mind*, 1997: Cambridge University Press.
10. John Searle, *Νους, εγκέφαλος, επιστήμη*, 1994: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
11. Βλ. E. T. Michailov, *ό.π.*, σ. 112.
12. John Searle, *The mystery of consciousness*, Part II, *New Review* Nov. 16, 1995.
13. Βλ. και J. R. Searle, *Speech Acts: Essay in the Philosophy of Language*, London 1969: Cambridge University Press.
14. Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας, Διεύθυνση Ψυχικής Υγείας, *Εκθεση για την Παγκόσμια Υγεία - 2001, Ψυχική Υγεία, Νέα αντίληψη, Νέα Ελπίδα*, ελληνική έκδοση 2002.
15. A. Damasio, H. Damasio, "Brain and language", *Scientific American*, Sept. 1992: 63-71.
16. Σταυρούλα Σαμαρτζή, *Αντίληψη, κατανόηση και κατασκευή του χρόνου. Ψυχογλωσσικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2003: Καστανιώτης, σ. 253.
17. Eric R. Kandel και Larry R. Squire, "Neuroscience: Breaking down scientific barriers to the study of brain and mind", *Science*, Vol. 290, 10 Nov. 2000.
18. Derek Bolton, "Encoding of meaning. Destructuring of meaning / causality distinction", *Philos Psychiatry Psychology* 1997:4, 255-67.
19. Θανάσης Κιτσόπουλος, *Εγκέφαλος, γλώσσα, νους*, Αθήνα 2002: Στιγμή.
20. Denett Daniel, *The International Stance*, Cambridge 1987: MIT Press.
21. H. Maturana και F. Varela, *Το δέντρο της γνώσης, μετάφραση στα ελληνικά Σπύρος Μανουσέλης*, Αθήνα 1992: Κάτοπτρο, σ. 243.
22. A. N. Λεόντιεφ, *Δραστηριότητα, συνείδηση, προσωπικότητα*, Αθήνα: Αναγνωστής.
23. Michel Deleau, *Les origines sociales du développement mental*, ed. Armand Colin, Paris 1990: σσ. 178-9.
24. L. S. Vygotsky, "The development of higher mental functions", σε J. V. Wertsch (ed.), *The concept of activity in Soviet psychology*, Sharpe 1981: Armonk, N.V., σσ. 144-88.
25. H. Wallon, *De l'acte a la pensée*, Paris 1942, 2η έκδ. 1970: Flammarion, σ. 198.
26. L. S. Vygotsky, *Mind in Society. The development of higher Psychological Processes*, Cambridge 1978: Harvard Univ. Press, σ. 159.
27. Arnold Gehlen, *Η καταγωγή του ανθρώπου και η όψιμη κουλτούρα*, αναφέρεται στο βιβλίο του Galiberti, *Τοπία Ψυχής*.
28. L. S. Vygotsky, *Νους στην κοινωνία*, Αθήνα 1997: Gutenberg-Ψυχολογία, σ. 105.
29. Έβαλιντ Ιλιένκοφ, *Τεχνοκρατία και ανθρώπινα ιδεώδη στο σοσιαλισμό*, Αθήνα 1976: Οδυσσεύς, σ. 231.
30. Βλ. E. T. Michailov, *ό.π.*
31. Α. Τρότσκι, *Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, βλ. Σ. Μιχαήλ, *Ο Τρότσκι ως φιλόσοφος*, Αθήνα 2001: Λέων.
32. Σ. Μιχαήλ, «Πάνω στην κρίση της μετάβασης», στον τόμο *Παλινόρθωση ή Επανάσταση*, Αθήνα 1992: Λέων, σ. 138.

-
33. Κ. Μαξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*.
 34. Βλ. Umberto Galimberti, *ό.π.*
 35. Βλ. John Searle, *ό.π.*
 36. D. Davidson, "Mental Events", σε Davidson Donald, *Essays on Actions and Events*, 1980: Oxford Clarendon Press, σσ. 207-27.
 37. Βλ. Denett Daniel, *ό.π.*
 38. Barbara Hannan, *Subjectivity and Reduction*, 1994: West View Press.
 39. Βλ. John Searle, *ό.π.*
 40. Βλ. John Searle, *ό.π.*
 41. Ε. Μπιτσάκης, *Τα γονίδια του μέλλοντος*, Αθήνα 2001: Προσκήνιο, σ. 108.
 42. Bertell Ollman, *Alienation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2η έκδ., σ. 112.
 43. Θανάσης Βακαλιός, *Η ιδανική και πραγματική εικόνα του ανθρώπου*, Αθήνα 1999: Ελληνικά Γράμματα.
 44. Κ. Μαξ, *Η Γερμανική Ιδεολογία*.